

L'estudi de les migracions a Catalunya des de la geografia i la demografia (1975-2000)

Miguel Solana Solana
Ricard Morén Alegret

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Geografia
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain
msolana@seneca.uab.es
Ricard.Moren@uab.es

Verónica de Miguel Luken

University of Manchester
The Cathie Marsh Centre for Census and Survey Research
Oxford Road. Manchester M13 PPL. Regne Unit
veronica.de-miguel@stud.man.ac.uk

Data de recepció: octubre de 2001
Data d'acceptació definitiva: febrer de 2002

Resum

Les aportacions a l'estudi de les migracions a Catalunya han augmentat durant els darrers anys, tot i que això s'ha produït d'una manera desequilibrada, atès que s'han prioritzat uns temes o unes àrees geogràfiques d'origen per sobre d'altres. En aquest text s'ofereixen unes primeres valoracions dels materials escrits sobre les migracions a Catalunya que han estat elaborats des de la geografia i la demografia entre 1975 i 2000.

Paraules clau: migracions, Catalunya, geografia, demografia, publicacions.

Resumen. *El estudio de las migraciones en Cataluña desde la geografía y la demografía (1975-2000)*

Las aportaciones al estudio de las migraciones en Cataluña han aumentado durante los últimos años, aunque ello se ha realizado de una manera desequilibrada, pues se han priorizado unos temas o unas áreas geográficas de origen sobre otras. En este texto se ofrecen unas primeras valoraciones de los materiales escritos sobre las migraciones en Cataluña que han sido elaborados desde la geografía y la demografía entre 1975 y 2000.

Palabras clave: migraciones, Cataluña, geografía, demografía, publicaciones.

Résumé. *L'étude des migrations en Catalogne du point de vue de la géographie et de la démographie (1975-2000)*

L'apport à l'étude des migrations en Catalogne a augmenté pendant les dernières années mais d'une façon déséquilibrée car des sujets ou des aires géographiques d'origine ont été priorisées. On offre ici les premières évaluations des matériaux écrits dont leur contenu est centré sur les migrations en Catalogne et lesquels ont été élaborés du point de vue de la géographie et de la démographie entre 1975 et 2000.

Mots clé: migrations, Catalogne, géographie, démographie, publications.

Abstract. *The study of migrations in Catalonia from Geography and Demography (1975-2000)*

Contributions to the study of migrations in Catalonia have grown during last years, although unevenly because some issues or geographical areas have been prioritised. This text is an assesment of the written materials on migrations in Catalonia that have been developed from Geography and Demography between 1975 and 2000.

Key words: migrations, Catalonia, geography, demography, publications.

Sumari

Introducció	Bibliografia sobre migracions a Catalunya escrita des de la geografia i la demografia
Qui fa recerca sobre migracions des de la geografia i la demografia?	Bibliografia citada sobre altres temàtiques relacionades
Anàlisi de la producció hemerogràfica: les revistes geogràfiques i demogràfiques	

Introducció

En aquestes pàgines es realitza una anàlisi de les aportacions que des de la geografia i la demografia s'han realitzat sobre les migracions a Catalunya entre 1975 i 2000. Aquest treball és fruit d'un estudi més ampli elaborat entre juliol de 2000 i juny de 2001 pel Grup de Recerca sobre Migracions (GRM)¹, radicat al Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). Aquesta recerca, de la qual aquí només se'n presenten uns resultats parcials, va anar més enllà de l'àmbit de la geografia i la demografia i va recopilar materials d'un ampli ventall de disciplines acadèmiques, així com de texts elaborats des de fora del món acadèmic. El seu focus d'atenció van ser els desplaçaments espacials de la població que comporten un canvi de residència, és a dir, les migracions, partint d'una visió àmplia d'aquestes i intentant evitar simplificacions, malgrat totes les dificultats que una tasca d'aquesta magnitud suposa.

L'elaboració d'aquest estat de la qüestió sobre les migracions a Catalunya va tenir els tres objectius específics següents:

— Elaborar un cens dels investigadors i les investigadores que han estudiat i que estudien aquests temes, així com dels seus materials escrits (llibres,

1. Aquest estat de la qüestió sobre migracions a Catalunya ha estat dirigit per Àngels Pascual de Sans. Els altres membres de l'equip d'estudi són els autors d'aquest article: Verònica de Miguel, Ricard Morén i Miguel Solana. L'entitat finançadora de la recerca va ser la Fundació Castellet del Foix, Barcelona (www.fundcastelletdelfoix.org). Les conclusions de l'informe de l'estudi han d'aparèixer també a la revista *Migraciones*, publicada a Madrid per l'Instituto Universitario de Estudio sobre Migraciones, IEM, Universidad de Comillas, mentre el treball complet es troba en tràmit de publicació.

articles, informes, documents grisos, bases de dades, etc.). Es va pretendre que aquest cens tingués un caràcter exhaustiu, en la mesura del possible, i que inclogués els materials elaborats no tan sols per personal investigador de les universitats, sinó també els materials produïts per les diverses administracions públiques, centres d'estudis de bancs i empreses, fundacions privades i públiques, sindicats, organitzacions patronals, diverses ONG, esglésies, associacions veïnals, etc.

- Desenvolupar un estat de la qüestió actualitzat sobre el tema de la migració a Catalunya durant els últims anys, tant en l'àmbit teòric com aplicat. Aquest estat de la qüestió es va realitzar en base als materials publicats i també als no publicats però que es troben disponibles, sovint com a informes. Una atenció especial es va prestar als estudis que consideren la repercussió de la migració sobre l'espai i sobre les pautes de localització de la població en el territori.
- Crear bases de dades que recullen, de manera paral·lela, informació i material que tracta sobre la mobilitat residencial i la migració.

Pel que fa a la delimitació del camp d'estudi, en partir d'una àmplia concepció de les migracions, es va incloure el ventall de desplaçaments que abasta des de les migracions de llarga distància i durada fins a la mobilitat residencial entre municipis, inclosos els intercanvis de població amb la resta del món, amb la resta d'Espanya, així com a l'interior de Catalunya. Les escales d'anàlisi van ser, per tant, la continental, la regional supraestatal (p. ex. la Mediterrània), així com l'estat, la comunitat autònoma, la província, la comarca i el municipi.

Ara bé, pel que fa als treballs que tracten un àmbit geogràfic més ampli que el català, només es van tenir en compte aquells que mencionen específicament en les seves pàgines algun aspecte clarament relacionat amb Catalunya. En aquest sentit, es van deixar de banda aquells estudis que tracten de les migracions a Espanya o a Europa en general. També es va seguir un criteri similar amb autors i autores, atès que només es van recollir treballs que tracten sobre qüestions relacionades amb Catalunya, deixant de banda, per exemple, textos d'autors catalans que fan reflexions teòriques sense referències espacials a Catalunya o que estudien uns altres territoris.

A més, es van tenir en compte els fluxos migratoris entre medi urbà i medi rural. D'aquesta manera, tot i la polèmica existent actualment sobre la vigència o no d'aquesta diferenciació espacial, s'ha cregut convenient emprar-la quan l'autor o l'autora així ho fa, tant en el cas d'estudis històrics com actuals.

Pel que fa al període temporal de referència de l'estudi, aquest va abastar des de mitjan anys setanta, moment de crisi econòmica i canvis socials i polítics i, a un nivell més específic, de recomposició de l'estructura global de la mobilitat a Espanya i Catalunya. Ara bé, es va tenir com a marc de referència l'evolució dels moviments migratoris al llarg dels darrers segles (val a dir que són poc nombrosos els estudis sobre migracions a l'edat mitjana o a l'antiguitat al territori que avui ocupa Catalunya), ateses les connexions que hi ha entre el passat i les pautes dels moviments migratoris en l'actualitat. En la base de dades

d'ítems sobre migracions, s'hi van incloure escrits apareguts l'any 1975 o amb posterioritat, tot i que alguns treballs clàssics fets públics abans d'aquest any també hi van ser incorporats.

Més concretament, les bases de dades realitzades van ser quatre i tenen trets diversos. En el seu conjunt permeten realitzar nous estudis coneixent què s'ha escrit amb anterioritat sobre temes similars i, a més, ajuden a identificar quines són les temàtiques que necessiten més recerca. Així, es tracta de dues bases de dades documentals (d'una banda, una base d'ítems apareguts —publicats o no— i, d'altra banda, una base de publicacions periòdiques d'organitzacions relacionades amb les migracions a Catalunya); una base de dades nominal d'investigadors i investigadores, i, finalment, una base de dades estadístiques creada a partir del buidatge de l'Estadística de Variacions Residencials i de les estadístiques sobre la immigració de població estrangera. A continuació se'n comenten breument les característiques:

- *Una base bibliogràfica amb més d'un miler d'estudis, llibres, informes i articles que versen sobre la migració dintre de Catalunya i els fluxos d'aquesta amb l'exterior, tant Espanya com l'estranger.* S'hi recullen tant els materials produïts a Catalunya com aquells altres que, des d'una perspectiva més general —Espanya, Europa o la Mediterrània— tenen rellevància per a la interpretació i l'anàlisi dels fluxos a Catalunya. En aquest sentit, aquesta base de dades té els camps següents: número d'identificació, ISBN, títol, any, nom d'autor o autora, número d'identificació de cada autor o autora (d'aquesta manera, aquesta base de dades d'ítems es relaciona amb la base de dades d'autors i autores), lloc de publicació o realització, editorial o entitat publicadora, nom de l'editor o l'editora, títol de la revista, número de la revista, volum, nombre de pàgines, títol de la conferència o el congrés, lloc de celebració de la conferència o el congrés, tipus d'ítem, material publicat o no, localització, paraules clau.
- *Una base de set-cents autors i autores de treballs i estudis sobre temàtiques migratòries des d'una perspectiva científica, acadèmica o aplicada.* En aquest sentit, aquesta base de dades té els camps següents: número d'identificació d'autors i autores, cognom i nom, sexe, lloc de treball o recerca, formació acadèmica, nacionalitat, professió, publicacions (entrades amb els números d'identificació de la base de dades d'ítems, de forma que les dues bases de dades estan relacionades), treballs no publicats (també amb número d'identificació) i temes d'interès.
- *Una base de dades de desenes de publicacions d'organitzacions relacionades amb les migracions a Catalunya.* S'hi recullen moltes de les publicacions periòdiques o eventuais (revistes, butlletins, etc.) d'entitats de caire divers relacionades amb les migracions, des d'administracions públiques fins a diverses ONG, passant per sindicats, associacions d'immigrants estrangers, organitzacions patronals o esglésies. En aquest sentit, aquesta base de dades té els camps següents: número d'identificació de la publicació periòdica, títol de la publicació, any(s), periodicitat, lloc, entitat editora, localització i paraules clau.

— *Una base de dades estadístiques sobre migracions.* En aquest cas, es van buidar les dades de l'Estadística de Variacions Residencials, tant les referides als moviments migratoris interns a Catalunya com els fluxos entre Catalunya i la resta d'Espanya. Es tracta d'una informació que encara que sigui parcial i pateixi certes limitacions, especialment pel que fa a la seva desagregació municipal i comarcal, és de gran interès per estudiar la dinàmica dels desplaçaments espacials de la població. Aquesta informació s'ha complementat amb d'altres dades de procedència diversa que actualment existeixen respecte al tema de la migració, bàsicament la immigració d'estrangers a Catalunya.

Aquest text, en concret, pretén introduir alguns elements d'anàlisi del material sobre migracions a Catalunya elaborat des d'una perspectiva geogràfica i demogràfica. Així, d'una banda, es fa referència a aquells investigadors que, de manera explícita, fan recerca sobre migracions des de la geografia i la demografia acadèmica. Tot seguit s'analitzen les revistes científiques vinculades a aquesta disciplina. Finalment, se suggereixen unes conclusions i un recull de la bibliografia trobada sobre el tema.

Qui fa recerca sobre migracions des de la geografia i la demografia?

La varietat de perspectives i aproximacions a la migració es correspon amb un gran nombre d'investigadors, centres de recerca, departaments universitaris i altres institucions que han fet aportacions a l'estudi i al debat sobre aquesta temàtica. Sovint, aquests investigadors, especialment en els centres de recerca i en els departaments universitaris, formen grups que estableixen una sèrie de línies prioritàries d'investigació, delimiten els temes d'interès i posen en comú aspectes metodològics i teòrics.

Fer un repàs a aquests grups de recerca és una qüestió delicada. A la ja mencionada pluralitat disciplinària, s'hi ha d'afegir el gran nombre de departaments i centres que, de forma permanent o de manera més puntual, han escrit sobre migracions. L'elevat nombre de persones que treballen aquests temes fa compromesa la realització d'una relació completa i exhaustiva, en la mesura del possible, dels investigadors i dels equips.

Per a la realització d'aquesta relació dels grups de recerca s'han utilitzat de manera prioritària les pàgines web. El problema, sovint, és la falta d'actualització de les dades que s'hi consignen i en no pocs casos la manca d'una pàgina pròpia que permeti disposar de la informació. Aquesta informació s'ha complementat amb la base bibliogràfica, la qual cosa ha permès disposar d'una manera força aproximada del conjunt de la producció científica que s'ha realitzat i que s'està realitzant a Catalunya. Per últim, aquestes dades es van complementar amb la consulta directa a diverses persones i grups de recerca per obtenir una llista del conjunt de les seves publicacions i de les seves línies de recerca.

Aquest article se centra en aquelles persones i grups que es dediquen a la recerca sobre migracions des de la geografia i la demografia. S'han agrupat aquestes dues disciplines atesos els lligams que tradicionalment han existit

tit entre la geografia i la demografia a Catalunya. Així, dins dels departaments de Geografia de la Universitat de Barcelona i de la Universitat Autònoma de Barcelona, els estudis sobre la població, la geografia de la població i la demografia s'han constituït com una àrea significativa dintre de la geografia humana.

En el primer cas, al Departament de Geografia Humana de la Universitat de Barcelona (UB), ens trobem amb el grup de recerca d'Isabel Pujadas Rúbies i Arlinda García Coll. Isabel Pujadas ha estat una investigadora que ha tocat una àmplia pluralitat de temes sobre la població a Catalunya. Dintre d'aquests estudis, un dels eixos importants de la seva reflexió l'han constituït tant l'anàlisi dels moviments migratoris interiors a Espanya com, de manera més específica i més puntual, a Catalunya. Una de les principals aportacions la proporciona la tesi doctoral (Pujadas, 1982), en què va analitzar la interrelació entre les estructures demogràfiques de la població catalana i els moviments migratoris. Posteriorment ha continuat treballant sobre aquestes línies de recerca, moltes vegades en col·laboració amb Anna Cabré (Cabré, Pujadas, 1985, 1989; Cabré, Moreno, Pujadas, 1985; Cabré, Devolder, Pujadas, 1986, 1987; Pujadas i altres, 1991; Pujadas, Mendizàbal, 1991). En una línia semblant, Arlinda García s'ha especialitzat en les migracions interiors, però en aquest cas prenent fonamentalment com a marc de referència el conjunt d'Espanya, una bona mostra d'això és la tesi doctoral (García Coll, 1999) i diversos articles (García Coll, Pujadas, 1997; García Coll, Stilwell, 1999; Pujadas, García Coll, 1995; Stilwell, García Coll, 2000).

També des d'una perspectiva marcadament geogràfica, Tomàs Vidal Bendito ha treballat sobre la població catalana, la seva evolució i les seves característiques més destacades. La seva reflexió s'ha dirigit, des dels anys setanta i seguint la tesi doctoral (Vidal Bendito, 1973), a l'estudi dels processos de des poblament de les àrees rurals a Catalunya com a conseqüència dels fluxos migratoris entre el medi rural i el medi urbà, en consonància amb el procés de redistribució de la població que va acompanyar els canvis econòmics i socials del país durant els segles XIX i XX (Vidal Bendito, 1970, 1973, 1979).

Un dels pioners de la demografia a Catalunya ha estat Lluís Recolons, la producció del qual és molt extensa i centrada en bona mesura en l'estudi de la migració i la població (1976, 1979, 1983, 1987, 1991, 1992, 1998, 2001), i abasta des dels anys seixanta fins a l'actualitat. Val a dir que aquest autor formalment no és geògraf ni ha treballat des de cap departament de geografia universitària, sinó que primer va estar lligat a l'Institut Catòlic d'Estudis Socials de Barcelona (ICESB) i des de fa uns quants anys treballa des del despatx de Migra-Studium.

D'altra banda, la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) s'ha constituït des de fa anys en una referència obligada pel que fa als estudis sobre població i, específicament, per a l'anàlisi de les tendències de la població catalana. La creació del Centre d'Estudis Demogràfics (CED), l'any 1984, ha suposat la consolidació dels estudis de demografia dins del marc universitari català, de la mà de la seva directora, Anna Cabré. A aquest fet s'ha d'afegir el Grup

de Recerca sobre Migracions (GRM), dirigit per Àngels Pascual de Sans i radicada al Departament de Geografia d'aquesta universitat.

Des del CED i des del Departament de Geografia de la UAB s'ha tractat el tema de la migració a partir de perspectives i escales territorials diverses. Un gran nombre d'estudis realitzats, alguns dels quals no han estat publicats, corresponen a anàlisis sobre la població catalana, on els fluxos migratoris són uns elements més —juntament amb la fecunditat i la mortalitat—, però bàsics per entendre les característiques de la població i l'actual sistema de poblament. Una de les línies més importants d'anàlisi s'ha desenvolupat al voltant dels estudis sobre els fluxos migratoris a Catalunya, on cal destacar el treball que es va fer per al període 1982-1990 a partir de l'estadística de variacions residencials (Cabré, Módenes, Pascual, 1994). A partir d'aquest informe —no publicat— es van desenvolupar altres materials que tracten el conjunt dels moviments migratoris a Catalunya (Módenes, Pascual, 1998; Módenes, Recaño, Sánchez, 2000). Tanmateix, el territori sobre el qual s'han centrat gran part dels estudis no és Catalunya sinó la regió metropolitana de Barcelona, on destaca la participació de geògrafs que treballen o que han treballat al CED, com ara Ramon Arribas, Enric Mendizàbal, Juan Antonio Módenes i Jordi Pascual i Ruiz (Arribas, Mendizàbal, 1991; Arribas, Módenes, 1996; Cabré, Módenes, 1997; Mendizàbal, 1995a, 1996; Módenes, 1992, 1995, 1998; Módenes, Pascual, 1994; Pujadas i altres, 1991; Pujadas, Arribas, Mendizàbal, 1991). En aquesta mateixa línia que prioritza la migració en el medi urbà, tot i que treballant des del Departament de Geografia de la UAB, cal inscriure els estudis d'Antoni Durà, que ha centrat la seva atenció en un cas concret, el municipi de Santa Coloma de Gramenet (Durà, 1994, 1995a, 1995b, 1997).

La importància creixent dels intercanvis migratoris amb l'exterior porta des de fa alguns anys a un increment de l'atenció respecte a la immigració d'estrangers. En aquest sentit, cal destacar alguns dels estudis dirigits per Anna Cabré i Andreu Domingo, així com el Grup d'Estudis en Migracions Internacionals, dirigit per Andreu Domingo i en l'actualitat format per Inés Brancós, Jordi Bayona i Isaac Torner (Brancós, Domingo, 1997; Cabré, Domingo, 1993; Domingo, 1994, 1996, 1998; Domingo, Brancós, 1996, 1998-1999, 1999, 2000; Domingo, Brancós, Bayona, 2000; Domingo, Clapés, Prats, 1995; Domingo, Osácar, 1998). Estudis on es combina la descripció de les característiques d'aquests col·lectius amb un intent de reflexió metodològica i conceptual sobre la migració i en especial sobre la disponibilitat de dades demogràfiques i el seu adequat tractament en relació amb la immigració estrangera (Domingo, 1998, 1999, 2000; Domingo, Brancós, 1998-1999; Domingo, Osácar, 1997, 1999). Dintre d'aquesta línia de reflexió sobre la migració des d'un marc ampli, on se subratlla el component demogràfic, cal mencionar les aportacions d'Anna Cabré. La migració exterior —entesa aquí en el sentit d'externa a Catalunya— es configura com un mecanisme bàsic en el funcionament de la societat catalana i en particular en el seu sistema de reproducció (Cabré 1989a, 1989c, 1991-1992, 1999). Si bé en un primer moment l'atenció es focalitzava en els fluxos migratoris procedents de la resta d'Espanya, en

l'actualitat, i en paral·lel amb el creixement de la immigració estrangera, el focus d'atenció s'ha dirigit prioritàriament cap a aquesta (Cabré, 1990, 1992).

Per últim, Joaquín Recaño ha estudiat prioritàriament les migracions andaluses, que constitueixen el tema de la seva tesi doctoral (Recaño, 1995), i els intercanvis migratoris entre Catalunya i la resta d'Espanya no tan sols des d'una perspectiva històrica, incloent-hi els fluxos des dels anys cinquanta fins a la segona meitat dels setanta (Aracil, Ferrer, Recaño, Segura, 1996; Recaño, 1995, 1996; Vidal, Recaño, 1996a, 1996b), sinó fent èmfasi en l'evolució d'aquests fluxos durant les últimes dècades del segle XX (Recaño, 1997; Recaño, Solana, 1998).

D'altra banda, en una línia en la qual s'ha fet l'èmfasi en la reflexió conceptual i teòrica, se situen els estudis realitzats o dirigits per Àngels Pascual de Sans, molts dels quals en col·laboració amb Jordi Cardelús. Un dels aspectes més estudiats ha estat el retorn d'emigrants, bàsicament des de països europeus fins a Espanya i Catalunya. És el tema que constitueix l'eix de la tesi doctoral d'Àngels Pascual (Pascual, 1982), així com de tota una sèrie de treballs, ja sigui des d'una perspectiva teòrica (Pascual, 1970, 1983), ja sigui des d'una perspectiva aplicada a casos concrets (Pascual, Cardelús, 1986, 1990; Pascual, Cardelús, Alba, 1988).

Els temes d'atenció d'aquests investigadors, tanmateix, han variat en els últims anys en paral·lel amb l'increment del nombre de persones que treballen sobre el tema de les migracions al Departament de Geografia i que ha donat lloc a la creació del Grup de Recerca sobre Migracions (GRM) de la UAB. Una aproximació força interessant i innovadora al tema de la migració a Catalunya ha tingut com a objectiu l'estudi de la mobilitat del personal qualificat, posant l'èmfasi en els aspectes teòrics i conceptuals (Pascual, Cardelús, 1991). Des d'un vessant més aplicat a casos concrets, i seguint les elaboracions teòriques d'aquests investigadors i d'estudis realitzats bàsicament a la Gran Bretanya, s'han fet algunes aportacions a aquesta temàtica per part de persones vinculades al GRM (Mendoza, 1994, 1995; Morén, 1999, 2000). Tanmateix, no és una línia de recerca que de moment tingui continuïtat, ni que hagi estat treballada per altres investigadors o grups de recerca a Catalunya.

L'interès dels membres d'aquest grup s'ha dirigit bàsicament a l'anàlisi de la inserció dels migrants, interiors i estrangers, en el mercat laboral català (Cardelús, Pascual, Solana, 1999; Hoggart, Mendoza, 1999; Mendoza, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001; Pascual, Cardelús, Solana, 2000; Solana, 1996, 2001; Solana, Pascual, 1995). A més, s'han estudiat les formes d'associacionisme i d'integració (social i sistèmica) dels col·lectius d'immigrants estrangers. En aquest cas, les anàlisis es destaquen per una visió global, no reduccionista, que té en compte la influència de l'estatus i la classe en els processos d'integració d'algunes nacionalitats concretes (Morén, 1998, 1999, 2000, 2001). Tant en aquest cas com en el dels estudis de Cristóbal Mendoza, es dona, a més, des d'una perspectiva comparativa internacional. Aquesta perspectiva transfronterera va ser reforçada en tots dos casos amb l'elaboració i la lectura de les seves tesis doctorals, en el cas de Cristóbal Mendoza, al Departament de Geografia de la

Universitat de Londres i en el cas de Ricard Morén, al Centre de Recerca sobre Relacions Ètniques de la Universitat de Warwick.

Per últim, fora de l'àmbit universitari català, trobem els estudis de Raül Lardiés (1999a, 1999b, 2000), de la Universitat de Saragossa, que ha estat un dels pocs investigadors que ha estudiat els treballadors estrangers de la Unió Europea a Catalunya, i Naïk Miret (1996, 1997, 1998), de la Universitat de Poitiers (França), que ha treballat sobre la metropolització i la immigració internacional a Barcelona en el context de la Mediterrània.

Anàlisi de la producció hemerogràfica: les revistes geogràfiques i demogràfiques

El caràcter multidisciplinari i transversal de la migració es reflecteix en la pluralitat de revistes d'investigació que tracten aquest camp d'estudi. D'una banda, existeixen tota una sèrie de revistes que recullen exclusivament articles sobre els moviments migratoris, bàsicament internacionals, al costat d'una llarga relació de revistes que inclouen materials elaborats des d'aproximacions temàtiques i disciplinàries força diverses.

És per aquest motiu que es va considerar convenient abastar aquesta pluralitat en la realització de l'estat de la qüestió sobre les migracions a Catalunya. Això hi introdueix algunes dificultats, ja que el volum de producció científica és creixent, un exemple el constitueix el nombre de revistes científiques que es publiquen actualment. En aquest sentit, es va procedir a una primera delimitació per camps temàtics, que finalment van ser els esmentats tot seguit: revistes especialitzades en migracions; geografia i demografia; història; economia; sociologia, ciències polítiques i ciències de l'administració; urbanisme i arquitectura; antropologia; ciències de la comunicació; psicologia, pedagogia i treball social, i, per últim, dret.

En primer lloc es van incloure en la relació totes aquelles revistes publicades a Catalunya per part dels organismes científics i universitaris. De manera complementària també s'hi van incloure aquelles revistes d'àmbit espanyol, i en alguns casos internacionals, que es consideressin com a revistes de referència, amb una possible aportació d'articles i recerques per part d'investigadors catalans.

La majoria de revistes apareix a partir dels anys vuitanta i, especialment, durant l'última dècada del segle XX. En el cas de revistes més antigues, només se n'han considerat els números publicats a partir de mitjan anys setanta, d'acord amb els criteris temporals que es van establir per a la realització d'aquest treball.

En la taula 1, com a introducció a l'anàlisi més detallada dels articles publicats en revistes científiques, es fa una relació de les revistes buidades que contenen un nombre més elevat d'articles sobre migració a Catalunya. No se n'ha fet una llista completa, sinó que només s'han tingut en compte aquelles amb més de cinc articles publicats. Aquest rànquing no té cap valor estimatiu sobre la qualitat dels articles o l'impacte científic que tenen aquestes revistes. Així mateix, s'ha de tenir en compte que s'hi barregen revistes amb periodicitats

Taula 1. Revistes de totes les perspectives acadèmiques amb un nombre més elevat d'articles publicats sobre migracions a Catalunya (1975-2000).

Revista	Nombre d'articles
<i>L'Avenç</i>	26
<i>Perspectiva Social</i>	24
<i>Papers de Demografia</i>	19
<i>Barcelona Societat</i>	16
<i>Papers. Revista de Sociologia</i>	15
<i>Perspectiva Escolar</i>	14
<i>Revista de Catalunya</i>	13
<i>Revista de Treball Social</i>	13
<i>Revue Européenne des Migrations Internationales</i>	12
<i>Món Laboral</i>	10
<i>Materials del Baix Llobregat</i>	8
<i>Revista Catalana de Sociologia</i>	7
<i>Revista d'Etnologia de Catalunya</i>	7
<i>Cuadernos de Pedagogía</i>	6
<i>Documents d'Anàlisi Geogràfica</i>	6
<i>Guix</i>	6

Font: elaboració pròpia a partir de la base de dades documental.

molt diverses i que, en alguns casos, porten a terme una política d'edició de números monogràfics, la qual cosa fa augmentar considerablement el nombre d'articles que es publiquen sobre un tema determinat.

Com es pot comprovar, i seguint el fil del que s'ha exposat anteriorment, es manifesta una àmplia pluralitat de disciplines i perspectives que han tractat aquest tema: revistes històriques (*L'Avenç*), sociològiques (*Papers: Revista de Sociologia*, *Revista Catalana de Sociologia*) i de treball social (*Revista de Treball Social*), antropològiques (*Revista d'Etnologia de Catalunya*), geogràfiques (*Documents d'Anàlisi Geogràfica*), demogràfiques (*Papers de Demografia*) o relacionades amb l'educació (*Perspectiva Escolar*, *Cuadernos de Pedagogía*, *Guix*).

Pel que fa a les revistes científiques vinculades a la geografia i a la demografia, existeix una llarga i fecunda tradició de reflexió sobre el territori català que ha donat lloc a tota una sèrie de línies d'estudi i d'anàlisi. Dintre d'aquestes han tingut una importància destacable les reflexions sobre la població, les seves característiques i la seva distribució espacial. Des de la geografia s'ha prestat atenció a les migracions a causa de la transcendència que han tingut i que tenen en la transformació social i històrica del país. Algunes de les diverses publicacions dels departaments universitaris de Geografia contenen aportacions a

l'estudi dels moviments migratoris a Catalunya². La revista en què hi ha més aportació sobre aquest tipus d'estudis migratoris és *Documents d'Anàlisi Geogràfica* —dels departaments de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona i la Universitat de Girona— (Brancós, 1998a; Cabré, 1991-1992; Pascual, Cardelús, 1991-1992; Soriano, 1994)³. A *Tarraco*, revista del Departament de Geografia de la Universitat Rovira i Virgili, n'apareix tan sols un article (Roquer, 1983-1984). A aquestes revistes universitàries s'ha d'afegir la revista publicada per la Societat Catalana de Geografia, filial de l'Institut d'Estudis Catalans: *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* (Codina, 2000; Durà, 1994; Hernández, Calafell, 1993; Jané, García Almirall, 1992b).

Fora de l'àmbit català, la publicació d'estudis que facin referència a Catalunya és escassa. Tan sols tres articles s'han publicat en revistes geogràfiques espanyoles que tractin específicament els moviments migratoris a Catalunya (Durà, 1997; García Manrique, Ocaña, 1978; Lardiés, 1999a).

A les revistes geogràfiques⁴ s'ha d'afegir, des de mitjan anys vuitanta, l'aparició de l'única revista especialitzada en demografia que existeix actualment a Espanya, *Papers de Demografia*, si n'excloem el *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* (Camps, 1990; Llonch, 1994). Els articles que s'han publicat a la revista *Papers de Demografia* s'han centrat en diverses línies bàsiques d'anàlisi: per una part, la reflexió des d'una perspectiva demogràfica sobre les poblacions estrangeres presents a Catalunya (Brancós, 1998b; Cabré, 1992; Domingo, 1994; Domingo, Brancós, 1996, 1999; Domingo, Brancós, Bayona, 2000) i, per altra part, els estudis sobre les pautes de poblament a la regió metropolitana de Barcelona (Arribas, Mendizàbal, 1991; Módenes, 1999; Módenes, Pascual, 1994; Pascual, 1995; Pujadas i altres, 1991) i, finalment, els estudis sobre el conjunt de la població i el poblament a Catalunya des d'una perspectiva temporal històrica (Cabré, 1989b, 1989c; Llonch, Sancho, 1990; Recaño, 1996; Sancho, Ros, 1994)⁵.

2. Així mateix, els geògrafs i demògrafs catalans han tingut un paper actiu en l'estudi de la població en general i dels moviments migratoris en particular per a l'àmbit espanyol. Diversos exemples d'aquest tipus d'estudis són els de Blanco, 1993; Cabré, Moreno, Pujadas, 1985; Cabré, Devolder, Pujadas, 1986, 1987; Cabré, Recaño, 1997; García i Coll, Pujadas, 1997; García i Coll, Stilwell, 1999; Gil, 1996; Pascual, 1983; Pujadas, García Coll, 1995; Recaño, 1999, molts dels quals s'han publicat a *Papers de Demografia* i, en menor mesura, a *Documents d'Anàlisi Geogràfica*. El nombre d'articles en aquestes revistes sobre els fluxos migratoris internacionals és més reduït i més proper cronològicament en el temps: Domingo, Osácar, 1997; Domingo, 1998; Jiménez, 1998; Solana, Pascual, 1994. Per últim, cal destacar els treballs d'Enriqueta Camps, no només sobre les migracions a Catalunya sinó també les reflexions sobre el conjunt d'Espanya publicades al *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*.
3. Vegeu també, entre els articles publicats en aquesta revista, Martínez Illa (1987), on es realitza una reflexió general sobre migracions cap al camp.
4. Altres revistes geogràfiques també inclouen alguns articles sobre migracions, però no sobre Catalunya sinó prenent Espanya com a escala d'estudi.
5. Així, des del Centre d'Estudis Demogràfics es realitza una àmplia labor d'anàlisi de la població i del poblament a Catalunya. El nombre d'aportacions hi és nombrós, però en aquest

Les aportacions a les revistes internacionals consultades després d'una àmplia recerca (tot i que no exhaustiva com en el cas de les revistes espanyoles) és escassa, tan sols es poden esmentar la revista *Geoforum* (Mendoza, 2001), la *Revue Européenne des Migrations Internationales* (Miret, 1996, 1997) i l'*International Journal of Population Geography*, on apareix un article sobre els moviments migratoris a Catalunya, en aquest cas en relació amb l'activitat turística (Lardiés, 1999b).

Bibliografia sobre migracions a Catalunya escrita des de la geografia i la demografia

- ARACIL, R.; FERRER, L.; RECAÑO, J.; SEGURA, A. (1996). «La inmigración en la Cataluña rural (1860-1940): Estructura demográfica y componentes espaciales». A ZÁRRAGA, K.; GONZÁLEZ, M. (eds.). *Los movimientos migratorios en la construcción de las sociedades modernas*, Bilbao: Universidad del País Vasco, p. 281-314.
- ARRIBAS, R.; MENDIZÁBAL, E. (1991). «Nouvelles tendances de peuplement dans la Catalogne post-industrielle». *Papiers de Demografia*, 59 (monogràfic).
- ARRIBAS, R.; MÓDENES, J.A. (1996). «La població en la nova estructura territorial de la RMB. 1981-1991». *Nota d'Economia*, 54, p. 71-84.
- BELTRÁN, O. (1988). «“Tothom se'n va anar i el salí va quedar parat”. Emigració i treball saliner a Gerri de la Sal». *Collegats. Anuari del Centre d'Estudis del Pallars*, 2, p. 11-30.
- BRANCÓS, I. (1997). *Les famílies sol·licitants d'adopció internacional a Catalunya, 1992-1995: una demanda emergent*. Bellaterra: Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona. Treball de recerca (tesina).
- (1998a). «Les adopcions internacionals: uns singulars moviments migratoris». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 33, p. 137-157.
- (1998b). «L'adopció internacional a Catalunya: un fenomen emergent». *Papiers de Demografia*, 140 (monogràfic).
- BRANCÓS, I.; DOMINGO, A. (1997). «Aspectes demogràfics de la immigració estrangera a les comarques barcelonines». A MALUQUER, E. (dir.). *II Informe sobre immigració i treball social*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- CABRÉ, A. (1989a). *La reproducció de les generacions catalanes 1856-1960*. Bellaterra: Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi doctoral.
- (1989b). «Les migracions a Catalunya 1990-2000». *Papiers de Demografia*, 38, (monogràfic).
- (1989c). «Les migracions en la reproducció de la població catalana, 1880-1980». *Papiers de Demografia*, 49 (monogràfic).
- (1990). «El futur de les migracions estrangeres a Catalunya: apunts per a una perspectiva escolar», *Perspectiva Escolar*, 147, p. 23-27.
- (1991-92). «Les migracions en la reproducció de la població catalana, 1880-1980». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 19-20, p. 33-35.

apartat s'han destacat de manera prioritària aquells articles que tracten de manera especial els moviments migratoris a Catalunya. Tanmateix, hem considerat convenient tenir en compte uns altres estudis més amplis i que dediquen part de la seva atenció a les migracions a Catalunya (Ajenjo i altres, 1993; Arribas i altres, 1992; Arribas, Módenes, 1994; Cabré, 1985; Cabré, Módenes, 1997; Cabré, Pujadas, 1985; Módenes, 1992).

- (1992). «El futur de les migracions estrangeres a Catalunya: apunts per a una perspectiva escolar». *Papers de Demografia*, 63 (monogràfic).
- (1999). *El sistema català de reproducció. Cent anys de singularitat demogràfica*. Barcelona: Proa.
- CABRÉ, A.; DOMINGO, A. (1993). «Reflexiones sobre la inmigración extranjera en Catalunya». A AA.DD. *Inmigración extranjera y planificación demográfica en España. IV Jornadas de Población Española*. La Laguna: Secretariado de Publicaciones de la Universidad de la Laguna, p. 509-516.
- CABRÉ, A.; MÓDENES, J.A. (1997). «Dinàmiques demogràfiques recents a la Regió Metropolitana de Barcelona». *Revista Econòmica de Catalunya*, 33, p. 66-76.
- CABRÉ, A.; MÓDENES, J.A.; PASCUAL, J. (1994). *Les migracions internes a Catalunya*. Bellaterra: Centre d'Estudis Demogràfics (informe no publicat).
- CABRÉ, A.; PUJADAS, I. (1989). «La població: immigració i explosió demogràfica». A NADAL, J.; MALUQUER, J.; SUDRIÀ, C.; CABANA, F. (dirs.). *Història econòmica de la Catalunya contemporània*. Vol. 5. *Segle XX: Població, agricultura i energia*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana.
- CAMPS, E. (1990). «Urbanización y migraciones internas durante la transición al sistema fabril: el caso catalán». *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, VIII (2), p. 73-96.
- CARDELÚS, J.; PASCUAL, À.; SOLANA, A.M. (1999). *Migracions, activitat econòmica i poblament a Espanya*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- CODINA, J. (1985). «La immigració francesa al Delta del Llobregat, 1400-1700». *XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*. El Prat: Centre d'Estudis del Baix Llobregat i Amics del Prat.
- (2000). «Catalans de segona: contribució a l'estudi de la immigració francesa durant l'Edat Moderna». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 49, p. 203-215.
- DOMINGO, A. (1994). «Elements in order to define indicators of integration, considering the conditions of life of African and Latinamerican immigrants in the metropolitan area of Barcelona». *Papers de Demografia*, 103 (monogràfic).
- (1996). «Les conditions de vie des immigrés africains et latino-américains de Barcelone». *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 1, 12, p. 39-51.
- (1998). «Evolució recent de la immigració a Catalunya, 1975-1991: continuïtat o ruptura?». *Revista Catalana de Sociologia*, 6, p. 75-84.
- (1999). «Población femenina de nacionalidad extranjera en la provincia de Barcelona, 1996». *Papers de Demografia*, 164 (monogràfic).
- DOMINGO, A.; BRANCÓS, I. (1996). «Aspectes demogràfics de la immigració estrangera a les comarques barcelonines». *Papers de Demografia*, 116 (monogràfic).
- (1998-99). «Població estrangera versus invasió mediàtica: Catalunya 1975-1996». *dcIDOB*, 67-68, p. 4-8.
- (1999). «Población femenina de nacionalidad extranjera en la provincia de Barcelona, 1996». *Papers de Demografia*, 164 (monogràfic).
- (2000). «Población femenina de nacionalidad extranjera en la provincia de Barcelona». *Papers. Revista de Sociologia*, 60, p. 305-326.
- DOMINGO, A.; BRANCÓS, I.; BAYONA, J. (2000a). *Migracions internacionals i població jove de nacionalitat estrangera a Catalunya*. Bellaterra: CED (informe).
- (2000b). «Joven y marroquí: una situación singular». *Papers de Demografia*, 179 (monogràfic).

- DOMINGO, A.; CLAPÉS, J.; PRATS, M. (1995). *Condicions de vida de la població d'origen africà i llatinoamericana a la Regió Metropolitana de Barcelona: una aproximació qualitativa*. Barcelona: MMAMB i Diputació de Barcelona.
- DOMINGO, A.; OSÁCAR, R. (1998). «Apunts sobre la immigració a Catalunya al segle XX». *L'Avenç*, 226, p. 24-29.
- DURÀ, A. (1994). «Moviments migratoris recents a Santa Coloma de Gramenet». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 38, p. 103-117.
- (1995a). «Uso de entrevistas en profundidad en el análisis de la descongestión residencial de la región de Barcelona». *XIV Congreso Nacional de Geografía. Cambios regionales a finales del siglo XX*. Salamanca: AGE-UPSA.
- (1995b). *Mobilitat residencial i canvi en l'estructura social de Santa Coloma de Gramenet, un municipi de la primera perifèria metropolitana de Barcelona*. Bellaterra: Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi doctoral.
- (1997). «Desconcentración residencial y nueva fragmentación socioespacial en la región de Barcelona: la diáspora de Santa Coloma de Gramenet». *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, 17, p. 111-129.
- GARCIA COLL, A. (1999). *Dinámica migratoria en las sociedades postransicionales: Las migraciones interiores en España en los años ochenta*. Barcelona: Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona. Tesi doctoral.
- GARCÍA MANRIQUE, E.; OCAÑA, C. (1978). «La población emigrante en el Área Metropolitana de Barcelona». *Cuadernos Geográficos de la Universidad de Granada*, 8, p. 169-181.
- GONZÁLVIZ, M.; HERRERO, D.; NAVAL, J.; NIEBLA, M.; PÉREZ, M.C.; RODRÍGUEZ, R.; TELLO, A. (1994). «Movilidad residencial y deterioro social en el barrio de la Mina». A J. ROCA (coord.). *El futur de les perifèries urbanes. Canvi econòmic i crisi social a les metròpolis contemporànies*. Barcelona: Institut de Batxillerat «Barri Besòs» i Departament de Benestar Social de la Generalitat de Catalunya.
- HERNÁNDEZ, M.; CALAFELL, F. (1993). «Mobilitat matrimonial i relacions comarcals a Catalunya». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 36, p. 69-84.
- HOGGART, K.; MENDOZA, C. (1999). «African Workers in Spanish Agriculture». *Sociologia Ruralis*, 39, p. 538-562.
- IGLÉSIES, J. (1972). «El despoblament d'una meitat del Principat a profit de l'altra». *Serra d'Or*, 152, p. 13-16.
- JANÉ, A. (1989). *Població, habitatge i activitat industrial: característiques i dinàmica de localització a Sabadell i el seu àmbit d'influència*. Sabadell: Oficina del Pla d'Urbanisme, Ajuntament de Sabadell (informe).
- JANÉ, A.; GARCIA ALMIRALL, M.P. (1992a). «El mercat de l'habitatge com a factor incentivador de l'emigració. El cas de Barcelona». *Barcelona Economia*, 16, IV, p. 85-93.
- (1992b). «L'emigració de Barcelona: causes i característiques. El mercat de l'habitatge com a factor incentivador de l'emigració». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 32, p. 133-148.
- LARDIÉS, R. (1999a). «Turismo e inmigrantes extranjeros de origen comunitario: el desarrollo de empresas turísticas en el litoral catalán». *Geographicalia*, 37, p. 87-104.
- (1999b). «Migration and tourism entrepreneurship: North-European Immigrants in Cataluña and Languedoc». *International Journal of Population Geography*, 6, 5, p. 477-491.
- (2000). *Migraciones y turismo en zonas mediterráneas: inmigrantes extranjeros comunitarios y desarrollo de empresas turísticas en Cataluña y Languedoc*. Saragossa: Depar-

- tamento de Geografia y Ordenación del Territorio, Universidad de Zaragoza. Tesis doctoral.
- LONCH, M. (1994). «Inserción laboral de la inmigración y sistema de reclutamiento de la fábrica textil: Vilassar de Dalt, 1919-1945». *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, 2-3, p. 149-161.
- (1996). «Los canales migratorios en la Cataluña del primer tercio del siglo XX. Algunas hipótesis de trabajo». A ZÁRRAGA, K.; GONZÁLEZ, M. (eds.). *Los movimientos migratorios en la construcción de las sociedades modernas*. Bilbao: Universidad del País Vasco, p. 337-346.
- LONCH, M.; SANCHO, S. (1990). «La movilidad en el marco de la transición demográfica: la Cataluña interior 1755-1900». *Papers de Demografia*, 45 (monogràfic).
- LUZÓN, J. L. (1983-84). «Crecimiento urbano y despoblamiento rural en la provincia de Tarragona. Su evolución durante el periodo 1940-1981». *Universitas Tarracoenensis*, 6, p. 89-106.
- MARTÍNEZ ILLA, S. (1986a). *El retorn al camp a Catalunya: els neorurals a la Garrotxa*. Bellaterra: Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona. Tesis de llicenciatura.
- (1986b). «El retorn al camp a Catalunya. L'exemple de la Garrotxa». *Revista de Girona*, 117, p. 67-74.
- MENDIZÁBAL, E. (1995). *Els moviments migratoris a la Regió Metropolitana de Barcelona*. Barcelona: MMAMB i Diputació de Barcelona.
- (1996). *L'ús temporal del territori: l'exemple dels habitants de la regió metropolitana de Barcelona*. Bellaterra: Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona. Tesis doctoral.
- MENDOZA, C. (1994). *La mobilitat dels estrangers a les empreses transnacionals. Les empreses alemanes de dos sectors econòmics*. Bellaterra: Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona. Treball de recerca (tesina).
- (1995). «¿Nuevos flujos migratorios en el sur de Europa?: Una aproximación a la migración de empresas a partir de las fuentes estadísticas». A PASCUAL, J.; SÁNCHEZ, E.; SOLANA, A.M.; GIL, F.; MÓDENES, J.A.; MUÑOZ, F.; MENDIZÁBAL, E. (eds.). *Habitar, vivir, prever. Actas del V Congreso de la Población Española*. Bellaterra: AGE, CED, Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.
- (1997). «Foreign labour immigration in high-unemployment Spain». A KING, R.; BLACK, R. (eds.). *Southern Europe and the New Immigrations*. Brighton: Sussex University Press.
- (1998). *New labour inflows in Southern Europe. African Employment in Iberian Labour Markets*. Londres: Department of Geography, King's College, University of London. Tesis doctoral.
- (1999). «Migración y mercados de trabajo en el sur de Europa: inserción laboral de los trabajadores africanos en España». *Frontera Norte*, 21, p. 95-116.
- (2000). «African employment in Iberian construction: a cross-border analysis». *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 4, 26, p. 609-634.
- (2001). «The role of the state in influencing African labour outcomes in Spain and Portugal». *Geoforum*, 32, p. 167-180.
- MIRET, N. (1996). «Le catalanisme et le système migratoire catalan (Interrogation en course de recherche)». *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 1, 12, p. 53-75.
- (1997). «L'évolution du panorama migratoire en Catalogne sud, 1950-1975». *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 3, 13, p. 47-69.

- (1998). *Métropolisation et recomposition d'un espace d'immigration méditerranéenne: le cas de Barcelone*. Poitiers: Dept. Géographie, Université de Poitiers. Tesi doctoral.
- MÓDENES, J.A. (1995). «Reflexiones sobre el análisis prospectivo de la movilidad residencial metropolitana». A PASCUAL, J. i altres (eds.). *Habitar, vivir, prever. Actas del V Congreso de la Población Española*. Bellaterra: AGE, Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, Centre d'Estudis Demogràfics.
- (1998). *Flujos espaciales e itinerarios biográficos: la movilidad residencial en el área de Barcelona*. Bellaterra: Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi doctoral.
- (1999). «Residential mobility, household dynamics and location choice in Barcelona Area». *Papers de Demografia*, 166 (monogràfic).
- MÓDENES, J.A.; PASCUAL, J. (1994). «Assaig de modelització de les migracions metropolitanes. Regió Metropolitana de Barcelona, 1986-1990». *Papers de Demografia*, 88 (monogràfic).
- (1998). «Les migracions interiors a Catalunya. Intensitat, selectivitat i estructura espacial dels fluxos migratoris». A GINER, S. (dir.). *La societat catalana*. Barcelona: Institut d'Estadística de Catalunya, p. 201-219.
- MÓDENES, J.A.; RECAÑO, J.; SÁNCHEZ, C. (2000). *Els moviments migratoris dels joves a Catalunya des de 1991: un estudi territorial*. Bellaterra: Centre d'Estudis Demogràfics (informe inèdit).
- MORÉN, R. (1998). *Immigració estrangera, integracions i organitzacions socials a Barcelona*. Bellaterra: Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona. Treball de Recerca (tesina).
- (1999). *Integration(s) and Resistance. Governments, Capital, Social Organisations and Movements, and the Arrival of 'Foreign Immigrants' in Barcelona and Lisbon*. Warwick: Centre for Research in Ethnic Relations, University of Warwick. Tesi doctoral.
- (2000). «Inmigración extranjera y organizaciones capitalistas en Barcelona». A AA.DD. *España y las Migraciones Internacionales en el Cambio de Siglo. II Congreso sobre la inmigración en España*. Madrid: Instituto Universitario Ortega y Gasset / Instituto Universitario de Estudios sobre Migraciones, Universidad Pontificia de Comillas.
- (2001). «Tuning the channels: local government policies and immigrants' participation in Barcelona». A TILLIE, J.; ROGERS, A. (eds.). *Multicultural Policies and Modes of Citizenship in European Cities*. Aldershot; Ashgate Publishers.
- PASCUAL, À. (1970). *El retorno de los emigrantes. ¿Conflicto o integración?* Barcelona: Nova Terra.
- (1982). *El retorno de los emigrantes españoles en el ámbito europeo*. Bellaterra: Facultat de Ciències Econòmiques, Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi doctoral.
- PASCUAL, À.; CARDELÚS, J. (1986). *Memòria de treball sobre retorn de migrants a la Corporació Metropolitana de Barcelona. Actualització* (informe no publicat).
- (1990). *Migració i història personal. Investigació sobre la mobilitat des de la perspectiva del retorn*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- (1991-92). «Migració de dones i història personal: el retorn des d'Europa». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 19-20, p. 81-102.
- PASCUAL, À.; CARDELÚS, J.; ALBA, P. (col.laboradora) (1988). *Retorn dels migrants a l'Àrea Metropolitana de Barcelona*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona (microforma).

- PASCUAL, À.; CARDELÚS, J.; SOLANA, A.M. (2000). «Recent immigration to Catalonia: character and responses». A KING, R.; LAZARIDIS, G.; TSARDINIDIS, C. (eds.). *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*. Londres: Macmillan.
- PASCUAL, J. (1995). «Conjuncture and migration in the metropolitan region of Barcelona». *Papers de Demografia*, 105 (monogràfic).
- PUJADAS, I. (1982). *La població de Catalunya: Anàlisi espacial de les interrelacions entre els moviments migratoris i les estructures demogràfiques*. Barcelona: Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona. Tesi doctoral.
- PUJADAS, I. (i altres) (1991). «Moviments migratoris intermunicipals a la Regió Metropolitana de Barcelona». *Papers de Demografia*, 56 (monogràfic).
- PUJADAS, I. (dir.); ARRIBAS, R.; MENDIZÁBAL, E. (1991). *Moviments migratoris intermunicipals de la Regió Metropolitana de Barcelona*, Bellaterra / Barcelona: Centre d'Estudis Demogràfics / Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona.
- PUJADAS, I.; MENDIZÁBAL, E. (1991). *La població de Catalunya 1975-1986 (De l'explosió demogràfica al creixement zero)*. Barcelona: Direcció General de Planificació Territorial, Generalitat de Catalunya.
- RECAÑO, J. (1995). «Les primeres fases de la transició demogràfica al Baix Llobregat i a l'Hospitalet (1787-1936)». A BOFILL, M. i altres (eds.). *El pas de societat agrària a industrial al Baix Llobregat*. Martorell: Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 45-105.
- (1996). «Las migraciones interiores en el Área Mediterránea. 1860-1960». *Papers de Demografia*, 120 (monogràfic).
- (1997). «Els fluxos migratoris entre Catalunya i l'exterior». A *La Balança de pagaments de Catalunya*. Barcelona: Departament d'Economia i Finances / Institut d'Estudis Autònoms, Generalitat de Catalunya.
- (1998). *La emigración andaluza (1900-1992). Cronología, aspectos demográficos, distribución espacial y componentes socioeconómicos de la emigración andaluza en España*. Barcelona: Departament de Geografia Física i Anàlisi Regional, Universitat de Barcelona. Tesi doctoral;
- RECAÑO, J.; SOLANA, A.M. (1998). «Migració residencial entre Catalunya i la resta d'Espanya». A GINER, S. (dir.). *La societat catalana*. Barcelona: Institut d'Estadística de Catalunya, p. 221-241.
- RECOLONS, L. (1976). *La població de Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1979). «Marc demogràfic dels recents moviments migratoris a Catalunya». *Perspectiva Social*, 14, p. 7-33.
- (1983). «Situació actual del procés migratori a Catalunya». *Perspectiva Social*, 19, p. 7-25.
- (1987). «Les migracions a Catalunya en un nou període demogràfic». A ROTGER, J.M. (coord.). *Visió de Catalunya. El canvi i la reconstrucció nacional des de la perspectiva sociològica*. Barcelona: Diputació de Barcelona, p. 257-301.
- (1991). «Les migracions actuals en el context de la població mundial». *Revista de Treball Social*, 124, p. 6-25.
- (1992). «Esbós de prospectives per a la població d'origen nord-africà a Catalunya en el període 1990-2000». A ROQUE, M.A. (ed.). *Els moviments humans a la Mediterrània occidental*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- (1998). «Migracions entre Catalunya i l'estranger». A GINER, S. (dir.). *La societat catalana*. Barcelona: Institut d'Estadística de Catalunya, p. 243-271.

- (2001). «El modelo demográfico de Cataluña y su evolución». A GENERALITAT DE CATALUNYA (ed.). *Cataluña, tierra de acogida*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 29-61.
- ROQUER, S. (1982-83). «Notas acerca de la inmigración a Tarragona durante los últimos decenios». *Universitas Tarraconensis*, 3, p. 49-62.
- (1983-84). «Los movimientos de retorno a los núcleos rurales. Un estudio en las comarcas de Tarragona». *Tarraco (Cuadernos de Geografía)*, 4-5, p. 57-74.
- SANCHO, S.; ROS, C. (1994). «Los movimientos migratorios en Cataluña a nivel municipal en 1923-1936 y 1970-1991». *Papers de Demografia*, 92 (monogràfic).
- (1996). «Los movimientos migratorios en Catalunya a nivel municipal en 1923-1936 y 1975-1991». A ZÁRRAGA, K.; GONZÁLEZ, M. (eds.). *Los movimientos migratorios en la construcción de las sociedades modernas*. Bilbao: Servicio Editorial Universidad del País Vasco, p. 259-279.
- SERRA, J. (1997). «Migracions metropolitanes i desconcentració demogràfica». *Revista Econòmica de Catalunya*, 33, p. 77-87.
- SOLANA, A.M. (1996). *Immigració i treball. La inserció dels immigrants estrangers en l'activitat econòmica a Catalunya: el cas de l'hoteleria i la restauració*. Bellaterra: Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona. Treball de recerca (tesina).
- (2001). *Treball, mobilitat i assentament de la població. Un cas comarcal: el Baix Empordà*, Bellaterra: Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi doctoral.
- SOLANA, A.M.; PASCUAL, À. (1995). «Mercado de trabajo e inmigración extranjera en Catalunya: situación actual y principales tendencias». A PASCUAL, J. (i altres) (eds.). *Habitar, vivir, prever. Actas del V Congreso de la Población Española*. Bellaterra: AGE, Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, Centre d'Estudis Demogràfics, p. 51-63.
- SORIANO, J.M. (1994). «El procés de despoblament a les comarques de la Cerdanya i l'Alt Urgell». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 25, p. 141-163.
- VIDAL, T. (1970). «El reverso de la urbanización: La despoblación del campo en Cataluña». *Estudios Geográficos*, 31, p. 159-163.
- (1973). *La despoblación del campo en Cataluña*. Barcelona: Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona. Tesi doctoral.
- (1979). «Èxode rural i problemàtica demoespacial a Catalunya (1860-1970)». *Estudis d'Història Agrària*, 2, p. 193-208.
- VIDAL, T.; RECAÑO, J. (1996a). «La mobilitat interior als Països Catalans». A CARRERAS, C. (dir.). *Geografia General dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 50-64.
- (1996b). «Les migracions interiors (1960-1975)». A CARRERAS, C. (dir.). *Geografia General dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 164-177.
- VILARÓ, A.; CAMPILLO, X. (1988). «Causes i conseqüències del despoblament». *MAB-6 Alt Pirineu*, 10 (monogràfic).

Bibliografia citada sobre altres temàtiques relacionades

- AJENJO, M.; ARRIBAS, R.; BLANES, A.; MENDIZÀBAL, E.; MÓDENES, J. A. (1993). «L'evolució de la població de Catalunya en el període 1986-1991». *Papers de Demografia*, 74 (monogràfic).

- ARRIBAS, R.; MENDIZÁBAL, E.; MIRET, P.; MÓDENES, J.A.; SERRA, J. (1992). «La població de Vic. Anàlisi demogràfica i noves tendències de poblament». *Papers de Demografia*, 62 (monogràfic).
- ARRIBAS, R.; MÓDENES, J.A. (1994). «Les disparitats en els creixements de Cerdanyola del Vallès, Rubí i Sant Cugat del Vallès: tres vies en el procés de consolidació urbana del Sud del Vallès Occidental, 1960-1991». *Papers de Demografia*, 89 (monogràfic).
- BLANCO, M.A. (1993). «Hacia una reestructuración de las migraciones interregionales en España». *Estudios Geográficos*, 210, p. 51-74.
- CABRÉ, A. (1985). «Crisi econòmica, canvi demogràfic i tendències de poblament a Catalunya». *Papers de Demografia*, 7 (monogràfic).
- CABRÉ, A.; PUJADAS, I. (1985). «The effect of recent demographic trends on the spatial distribution of Catalonia». *Papers de Demografia*, 4 (monogràfic).
- CABRÉ, A.; DEVOLDER, D.; PUJADAS, I. (1986). «Migratory movements in Spain. Recent evolution». *Papers de Demografia*, 12 (monogràfic).
- (1987). «Changements récents dans les migrations intérieures en Espagne». *Papers de Demografia*, 25 (monogràfic).
- CABRÉ, A.; MORENO, J.; PUJADAS, I. (1985). «Cambio migratorio y "reconversión territorial" en España». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 32, p. 43-65.
- CABRÉ, A.; RECAÑO, J. (1997). «Coyuntura económica y migraciones interregionales en España, 1988-90 y 1992-94». *Papers de Demografia*, 121 (monogràfic).
- CAMPS, E. (1993). «Las migraciones locales en España, siglos XVI-XIX». *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, XI, 1, p. 21-40.
- DOMINGO, A. (1998b). «La mujer inmigrada tras el velo estadístico». *Papers de Demografia*, 146 (monogràfic).
- (1999). «Visibilidad estadística i població estrangera». A ROQUE, M.A. (dir.). *Dona i migració a la Mediterrània Occidental*. Barcelona: Institut Català de la Dona i Institut Català de la Mediterrània, p. 249-260.
- (2000). «El desmentido: la ardua tarea del demógrafo». *Anuario SOS racismo*, p. 229-232.
- DOMINGO, A.; OSÁCAR, R. (1997). «Población inmigrada extranjera en España: Borrosidad estadística y visibilidad social». A ESCARTÍN, M.J.; VARGAS, M.D. (eds.). *La inmigración en la sociedad actual. Una visión desde las ciencias sociales*. Alacant: Librería Compas, p. 91-126.
- (1999). «Población inmigrada extranjera en España: Borrosidad estadística y visibilidad social». *Papers de Demografia*, 126 (monogràfic).
- GARCÍA I COLL, A.; PUJADAS, I. (1997). «Les migracions interiors a Espanya a finals del segle XX». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 44, p. 231-249.
- GARCÍA I COLL, A.; STILWELL, J. (1999). «Inter-provincial migration in Spain: Temporal trends and age-specific patterns». *International Journal of Population Geography*, 5, p. 97-115.
- GIL, Fernando (1996). «Un estudio de la dinámica migratoria a partir del estado civil de las generaciones españolas nacidas entre 1897 y 1921». *Papers de Demografia*, 111 (monogràfic).
- JIMÉNEZ, E. (1998). «Una revisión crítica de las teorías migratorias desde la perspectiva de género». *Papers de Demografia*, 139 (monogràfic).
- MARTÍNEZ ILLA, S. (1987). «Utopia, espai i migracions utòpiques. El retorn al camp». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 11, p. 61-79.

- MARTÍNEZ I RIGOL, S. (2000). *El retorn al centre de la ciutat. La reestructuració del Raval entre la renovació i la gentrificació*. Barcelona: Departament de Geografia Humana, Universitat de Barcelona (Barcelona). Tesis doctoral (document no publicat).
- MÓDENES, J. A. (1992). «Nuevas herramientas para el análisis de la distribución de la población y el poblamiento en el territorio: la región metropolitana de Barcelona, 1981-1991». *Papers de Demografia*, 67 (monogràfic).
- PASCUAL, À. (1983). «Los movimientos migratorios de retorno. Significación y perspectivas». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 3, p. 47-69.
- PASCUAL, À.; CARDELÚS, J. (1991). *Elements per a l'estudi de la mobilitat de personal qualificat*. Barcelona: Institut Universitari d'Estudis Europeus (Quadern de Treball, 5).
- PUJADAS, I.; GARCÍA COLL, A. (1995). «Migraciones interiores en España: tendencias recientes y perspectivas de futuro (1971-2001)». *Revista de Geografia*, 29 (monogràfic).
- RECAÑO, J. (1999). «Internal return migration: from the individual to the family dimension». *Papers de Demografia*, 165 (monogràfic).
- SOLANA, A. M.; PASCUAL, Àngels (1994). «Els residents estrangers a Espanya». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 24, p. 169-180.
- STILWELL, J.; GARCÍA COLL, A. (2000). «Age selectivity and inter-provincial net migration in Spain». *Espace, Populations, Societes*, 1, p. 57-70.